

Aproximació al perfil sociodemogràfic del voluntariat en una competició europea de Bàsquet en Cadira de Rodes (B.C.R.)

Approach to the Sociodemographic Profile of Volunteering in a European Competition in Wheelchair Basketball (WB)

RODOLFO IVÁN MARTÍNEZ LEMOS
LUIS CASÁIS MARTÍNEZ

Departament de Didàctiques Especials
Facultat de Ciències de l'Educació i de l'Esport
Universidade de Vigo

Autor per a la correspondència
Rodolfo Iván Martínez Lemos
ivanmartinez@uvigo.es

Resum

La celebració de la fase final d'una competició europea de Bàsquet en Cadira de Rodes (BCR) –Willy Brinkmann Cup– ha permès administrar una enquesta al grup de 35 voluntaris que han col·laborat amb la celebració de l'esdeveniment, amb l'objectiu d'analitzar el seu perfil sociodemogràfic, la seva experiència prèvia en tasques de voluntariat i el seu grau de coneixement i compliment de la Llei 6/1996. S'evidencia un perfil coincident amb altres estudis previs, quant a un major pes del gènere femení, un nivell mitjà-alt de formació acadèmica i un rang d'edat que caracteritza la mostra com d'adults-joves. Algunes de les divergències trobades podrien explicar-se a partir de les especials característiques de l'esport adaptat i el caràcter puntual de la col·laboració. El nivell de coneixement de la Llei 6/1996 que regula el voluntariat al nostre país, resulta molt baix de voluntaris i entitats en les quals col·laboren, i això pot explicar una certa precarietat en l'acompliment d'aquesta tasca que, sens dubte, constitueix una amenaça per a la seva eficàcia i continuïtat.

Paraules clau

Voluntari; Perfil; Esdeveniment esportiu; Llei 6/1996, Bàsquet en Cadira de Rodes.

Abstract

Approach to the Sociodemographic Profile of Volunteering in a European Competition in Wheelchair Basketball (WB)

The celebration of the final phase of an European competition of Basketball in Wheelchair - Willy Brinkmann Cup- has allowed to carry out a survey to the group of 35 volunteers who have collaborated in the celebration of the event, with the target to analyze their sociodemographic profile, their previous experience in volunteer work and their degree of knowledge and fulfillment of law 6/1996. A coincident profile with other previous studies is demonstrated, as far as a greater weight of women, an upper middle level of academic formation and a range of age that distinguishes the sample like adult-young people. Some of the found divergences could explain from the special characteristics of the adapted sport and the precise character of the collaboration. The level of knowledge of the law 6/1996 that regulates volunteer work in our country is very low, by the volunteers and organizations in which they collaborate, and this can explain a certain precariousness in the performance of this work that, without doubt, constitutes a threat for its effectiveness and continuity.

Key words

Volunteer; Profile; Sport event; Law 6/1996; Wheelchair Basketball.

Introducció

Des de l'any 1996, la tasca de voluntariat a Espanya, està regulada per Llei (Llei 6/1996, de 15 de gener, Del Voluntariat –BOE de 17/01/96–). Això suposa un reconeixement social tàcit a la seva tasca i una forma de pro-

tecció davant possibles abusos i males pràctiques de les organitzacions en les quals donen servei. La mateixa llei entén per activitats d'interès general, entre altres, les esportives. Per tant, sembla lícit i, sens dubte és legal, l'ús de personal voluntari com a fórmula de col·laboració en

el desenvolupament d'activitats esportives. Recentment s'ha legislat sobre la figura específica del voluntari esportiu (Decret 55/2004, de 17 de febrer, Del Voluntariat Esportiu a Andalusia –BOJA 44, de 04/03/2004–) en la Comunitat Autònoma d'Andalusia; aquesta és una norma pionera en l'ordenació jurídica espanyola.

L'organització i celebració amb èxit d'un esdeveniment esportiu d'alt nivell, suposa un repte, que exigeix un intens treball previ de preparació i planificació en el qual el voluntariat juga un paper important. En el cas d'una competició d'esport adaptat o esport per a persones amb diversitat funcional,¹ el pes específic del personal voluntari és encara més rellevant. Hi ha una llarga llista de necessitats logístiques, de comunicació, acompanyament, assistència tècnica, etc. que han de ser satisfetes, preferentment, per personal sense vincle laboral amb l'organització i d'una manera altruista.

Respecte al voluntariat esportiu en general, fins ara s'ha investigat la seva importància en l'organització d'activitats físicoesportives (Pérez, 2004), en concret el seu perfil personal i professional, les seves expectatives i àrees d'interès, igual com el seu coneixement del marc legal en el qual desenvolupa la seva tasca. També ha resultat d'interès conèixer les variables que incideixen en el grau de retenció del personal voluntari que opera en organitzacions esportives (Cuskelly, 2004) a partir de la teoria de la continuïtat. Quant al seu paper en grans esdeveniments, un recent estudi (Abadía Naudi, 2004) ha conclòs que l'edat és la variable que mostra un comportament més canviant respecte a la seva combinació amb la resta d'indicadors analitzats.

tament més canviant respecte a la seva combinació amb la resta d'indicadors analitzats.

Pel que fa a la tasca del voluntariat en l'àmbit específic de l'esport adaptat d'elit, algun estudi (Legg, 1994) ha indagat a la recerca de respostes sobre el perfil demogràfic i els motius primaris per a la seva participació. Els resultats descriuen un perfil sociodemogràfic de voluntari d'entre 35 i 50 anys que treballa a temps complet i té uns ingressos bruts anuals que es corresponen amb un nivell socioeconòmic molt alt.

L'objectiu principal d'aquest disseny ha estat presentar una descripció del perfil sociodemogràfic d'un grup de voluntaris col·laboradors en l'organització i el desenvolupament d'un esdeveniment d'alt nivell de B.C.R. Complementàriament s'ha interrogat el grup sobre la seva experiència prèvia en tasques de voluntariat amb la intenció d'estudiar el grau de coneixement i compliment de la Llei 6/1996.

Willy Brinkman Cup

La Willy Brinkman Cup compta amb el reconeixement FIBA (Federació Internacional de Bàsquet) com la segona competició europea en importància de bàsquet en cadira de rodes. L'any 2006, la seva fase final es va disputar a Vigo, organitzada pel Club Amfiv, i va comptar amb la participació de 8 equips procedents d'Itàlia, Grècia, França, Suïssa i Espanya. Amb motiu de la celebració d'aquesta competició, els membres del Comitè Organitzador van posar en marxa un pla de captació de voluntariat en col·laboració amb l'Ajuntament i la Universitat de Vigo que va donar com a resultat la inscripció de 40 voluntaris.

Mètode

Participants

La mostra s'ha compost de 35 subjectes amb una mitjana d'edat de 27,8 anys (DT = 7,19, Rang = 17-48 anys). El 54,3 % correspon a dones (*nre.* = 19; M edat = 24,7; DT = 6,05) i el 45,7 % correspon a homes (*nre.* = 16; M edat = 31,4; DT = 6,89), majoritàriament estudiants universitaris, d'ambdós gèneres, que van as-

¹ Per a Palacios i Romañach (2006), "el terme 'diversitat funcional' s'ajusta a una realitat en la qual una persona funciona de manera diferent o diversa de la majoria de la societat. Aquest terme considera la diferència de la persona i la falta de respecte de les majories, que en els seus processos constructius socials i d'entorn, no tenen en compte aquesta diversitat funcional."

sistir a l'última reunió prèvia preparatòria del comitè director voluntari i van emplenar un qüestionari.

Instrument

Els participants en l'estudi van completar un qüestionari de 17 preguntes elaborat *ad hoc*, dividit en tres apartats: *a)* dades personals i acadèmiques, *b)* apartat laboral i *c)* apartat voluntariat. A la *taula 1* es detallen les variables sociodemogràfiques i els seus respectius indicadors, recollides en els dos primers apartats. Les variables recollides en el tercer apartat –relacionades amb el grau de coneixement i compliment de la Llei 6/1996– es descriuen a la *taula 2*. Es tracta de 10 ítems de resposta categòrica.

Disseny

Es va utilitzar una metodologia selectiva correlacional a través d'un disseny transversal de mesura única, com correspon a l'estudi d'un fenomen puntual –celebració de l'esdeveniment esportiu– cosa que permet un acostament descriptiu a les variables recollides.

Anàlisi de dades

Es va realitzar una anàlisi descriptiva de caracterització de la mostra. Per al tractament de les dades s'ha utilitzat el paquet estadístic SPSS 14.0. A efectes d'anàlisi, els valors de la variable edat –anys– van ser agrupats en tres noves categories: molt joves (<18), adults joves (entre 18 i 35) i madurs (>36).

Variable	Indicador
Gènere	<ul style="list-style-type: none"> Masculí Femení
Edat	<ul style="list-style-type: none"> Nombre d'anys
Nivell d'estudis acabats	<ul style="list-style-type: none"> Sense estudis Primaris G. Escolar/ESO BUP FP Universitaris Altres
Estat civil	<ul style="list-style-type: none"> Solter Casat Separat Vidu Parella de fet
Grau de Minusvàlua	<ul style="list-style-type: none"> Sí No
Situació laboral	<ul style="list-style-type: none"> Estudio Treballa Ambdós En atur
Anys cotitzats	<ul style="list-style-type: none"> <1 1-3 3-5 5-7 7-10 >10

▲
Taula 1
Variables sociodemogràfiques i indicadors

Ítem	Indicador
Has estat voluntari anteriorment?	SÍ NO
Has rebut alguna vegada formació específica prèvia com a voluntari?	SÍ NO
Has tingut relació familiar, personal o laboral amb l'entitat en la qual eres voluntari?	SÍ NO
Has firmat alguna vegada un acord, compromís o contracte de voluntari?	SÍ NO
Alguna vegada t'han compensat les despeses que va generar la teva tasca de voluntari?	SÍ NO
Alguna vegada has rebut gratificació -no dinerària- per la teva tasca de voluntari?	SÍ NO
Alguna vegada has estat assegurat com a voluntari?	SÍ NO
Alguna vegada t'han expedit un certificat que acrediti la teva participació com a voluntari?	SÍ NO
Coneixes els drets i deures com a voluntari que regula la Llei 6/1996?	SÍ NO
En general, t'has sentit valorat com a voluntari?	SÍ NO

◀
Taula 2
Experiència prèvia i la seva relació amb aspectes fonamentals que regula la Llei 6/1996

Resultats

El perfil de gènere del grup es caracteritza per un lleuger predomini femení i respecte a l'edat, es pot concloure que els adults joves constitueixen el nucli central de la mostra, atès que el 75% dels enquestats tenen entre 20 i 35 anys (*figura 1*).

Quant al nivell educatiu es tracta d'un grup heterogeni, en el qual destaca gairebé un terç d'estudiants universitaris, al costat de dues quartes parts de voluntaris que cursen l'ESO i el Batxillerat i un petit percentatge de matriculats en Formació Professional (*figura 2*).

Pel que fa a l'estat civil, una àmplia majoria dels voluntaris es declaren solters, i la quarta part restant es distribueix amb molt poques diferències entre casat, separat, vidus i amb parella de fet (*figura 3*).

En l'apartat laboral, una mica més de la meitat de la mostra treballa, entorn d'un terç estudia i una mica menys d'una cinquena part es troba en situació d'atur. Es constata que cap individu no alterna l'estudi i el treball (*figura 4*). Respecte als anys cotitzats, la meitat dels voluntaris presenta una vida laboral molt curta, com correspon a la mitjana d'edat del grup i al seu baix grau d'ocupació (*figura 5*).

El comportament de la variable gènere respecte a la resta de variables sociodemogràfiques revela que la gran majoria de les dones del grup estudien i treballen i que un alt percentatge d'homes no estudien, ni treballen i en l'actualitat estan en situació de desocupació. Igualment, es confirma que el voluntariat més jove, està gairebé exclusivament format per dones (*taula 3*).

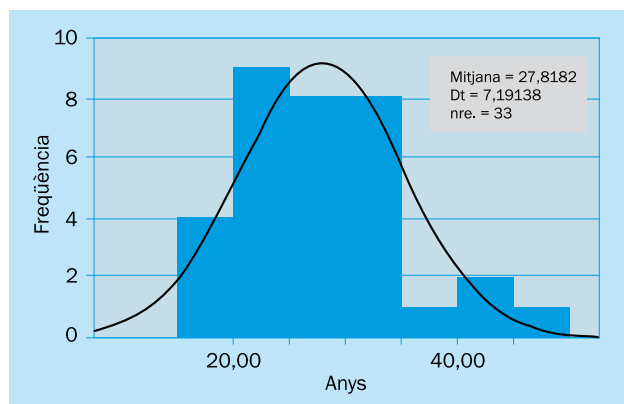

Figura 1
Distribució de l'edat dels voluntaris

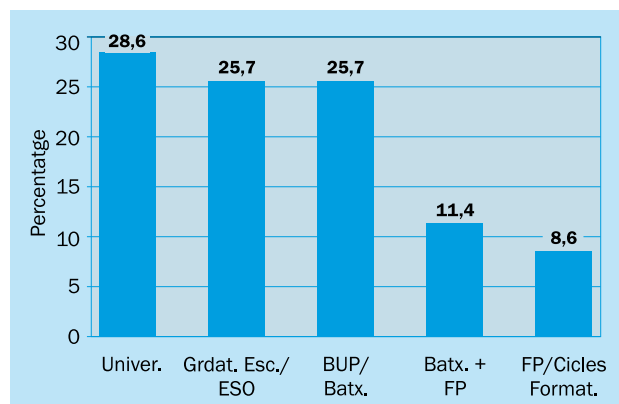

Figura 2
Distribució de la mostra segons nivell d'estudis

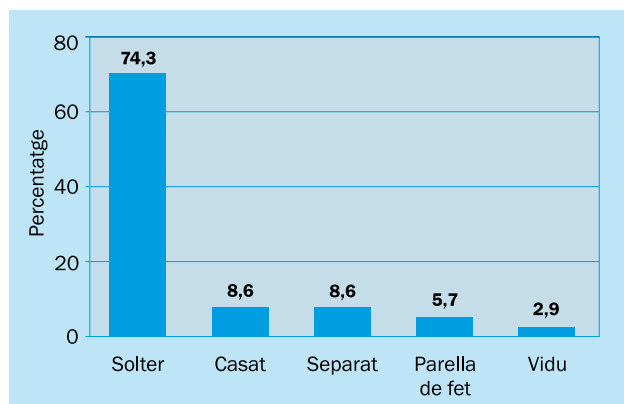

Figura 3
Distribució de la mostra segons el seu estat civil

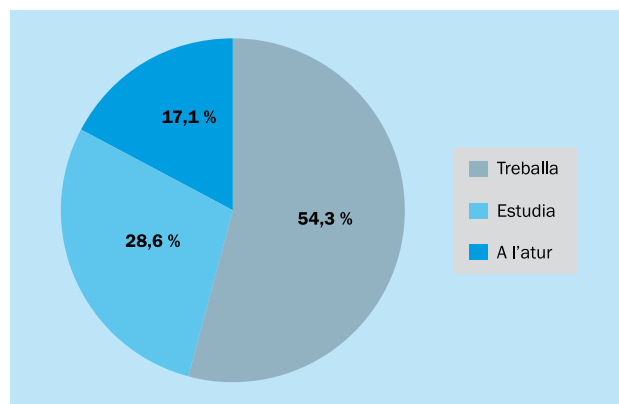

Figura 4
Distribució del tipus d'ocupació actual dels voluntaris

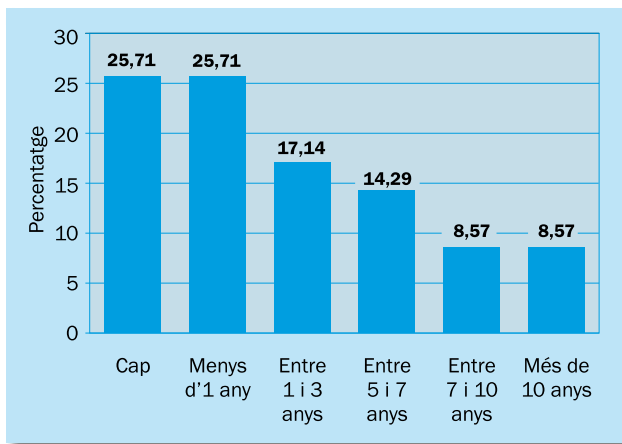

Figura 5
Distribució del grup de voluntaris segons els anys cotitzats

La informació sobre l'experiència prèvia en tasques de voluntariat ha dividit la mostra en dos grups clarament diferenciats i, per tant, ha funcionat a tall de pregunta filtre. Tan sols un 60% dels enquestats declara tenir experiència prèvia (figura 6). D'ara endavant s'utilitzarà el terme de "voluntaris amb experiència" o "veterans" per referir-se a aquest grup.

En general, la informació aportada per aquest grup "amb experiència" en ser interrogats sobre aspectes bàsics que regula la Llei 6/1996, resulta si més no, sorprenent (taula 4).

En relació amb la formació del voluntariat, un terç dels voluntaris amb experiència va contestar negativament a aquesta pregunta, és a dir, no ha rebut cap tipus de formació prèvia per desenvolupar la seva tasca.

		Gènere de l'enquestat	
		Dona	Home
Ocupació de l'enquestat	Estudia	90,0%	10,0%
	Treballa	47,4%	52,6%
	A l'atur	16,7%	83,3%
Edat Agrupada	Més de 10 anys	33,3%	66,7%
	Molt joves (< 18)	76,9%	23,1%
	Entre joves i adults (18 a 35)	41,2%	58,8%
	Madurs (> 35)	33,3%	66,7%

Taula 3
Comportament de la variable gènere respecte a les variables ocupació i edat

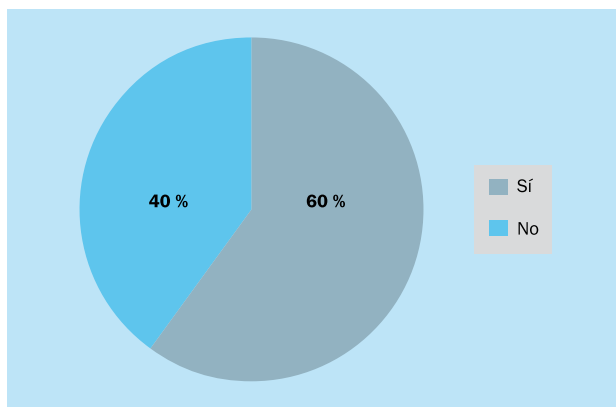

Figura 6
Experiència prèvia com a voluntari

Ítem	Sí	No
Has rebut alguna vegada formació específica prèvia com a voluntari?	66,7%	33,3%
Has tingut relació familiar, personal o laboral amb l'entitat en la qual eres voluntari?	23,8%	76,2%
Has firmat alguna vegada un acord, compromís o contracte de voluntari?	68,4%	31,6%
Alguna vegada t'han compensat les despeses que va generar la teva tasca de voluntari?	57,1%	42,9%
Alguna vegada has rebut gratificació –no dinerària– per la teva tasca de voluntari?	28,6%	71,4%
Alguna vegada has estat assegurat com a voluntari?	76,2%	23,8%
Alguna vegada t'han expedit un certificat que acrediti la teva participació com a voluntari?	36,8%	63,2%
Coneixes els drets i deures com a voluntari que regula la Llei 6/1996?	61,9%	38,1%
En general, t'has sentit valorat com a voluntari?	84,2%	15,8%

Nota: La informació recollida a la taula correspon al 60% de la mostra que va declarar tenir experiència prèvia en tasques de voluntariat. Per tant, nre. = 21.

Taula 4
Aspectes fonamentals que regula la Llei i experiència prèvia com a voluntari

Un aspecte poc conegut que recull la Llei (art. 3.1.b), determina que no es considera tasca voluntària, aquella en la qual es dona qualsevol tipus de relació personal, familiar o laboral entre el voluntari i l'entitat en la qual col·labora. Es pretén amb això, delimitar un espai clar de decisió personal no condicionada. En el grup de veterans, gairebé una quarta part declara que, en el seu passat com a voluntaris, sí que ha existit alguna relació d'aquestes característiques entre ells i l'entitat en la qual col·laboraven.

Pel que fa a l'economia del voluntari, en ocasions, l'acompliment de la seva tasca implica despeses de desplaçament, manutenció, material i equipament, etc. En el cas que ens ocupa, tan sols un 57,1 % dels voluntaris amb experiència ha vist compensades aquestes despeses en la seva tasca prèvia com a voluntari. Complementàriament, a una àmplia majoria d'aquest grup amb experiència, mai no els han gratificat de forma no dinerària (en espècies) per la prestació del seu servei, bé sigui amb peces de roba, material esportiu, bons-descompte en botigues, etc.

Malgrat l'obligatorietat establerta per la Llei 6/1996,² gairebé la quarta part dels veterans ha exercit la tasca voluntària en el passat, sense estar sota la cobertura d'una assegurança.

Igualment, més de la meitat de les persones que han estat voluntàries, no han vist reconeguda la seva tasca amb el preceptiu certificat que així l'acredita. Una cosa a la qual també estan obligades les entitats per Llei (art. 8.2.b). Pel que fa al grau de coneixement general de la norma, més d'un terç dels veterans, reconeixen desconèixer els drets i deures que regula la Llei 6/1996.

En relació amb l'autopercepció d'estima, una gran majoria de voluntaris amb experiència declaren sentir-se valorats externament en la seva tasca, tanmateix, un 15 % d'aquests no té aquesta percepció.

Discussió

Respecte a l'edat, els resultats obtinguts coincideixen amb diversos estudis (Subirat, 2001) en els quals també s'ha trobat que el grup d'adults joves resulta ser un dels més actius en tasques de voluntariat. Respecte al gènere,

el lleuger predomini femení trobat en aquest grup, confirma una tendència observada en altres estudis que es fa encara més consistent en àmbits d'actuació específics com ara el socioassistencial (Dávila i Chacón Fuertes, 2003).

En el cas que ens ocupa, el bàsquet en cadira de rodes, es tracta d'una modalitat esportiva practicada exclusivament per persones amb diversos nivells d'afectació motriu, per tant, l'activitat del voluntariat no està exempta d'un cert component socioassistencial. En aquesta mateixa línia, un recent estudi sobre el perfil del voluntariat, confirma que per als grups d'edat d'entre 26 a 40 anys, 9 de cada deu voluntaris són dones (Coordinadora Galega de ONG's per a o Desenvolvemento, 2007).

Respecte al nivell d'estudis, les dades trobades revelen que poc més de la quarta part dels subjectes enquestats declara tenir un nivell acadèmic universitari. Una primera lectura d'aquestes dades podria qüestionar, en part, l'evidència trobada en altres estudis en els quals s'afirma que el nivell educatiu sembla ser el predictor més consistent del voluntariat (Wilson, 2000). No obstant això, coincideix plenament amb autors que han estudiat àmbits similars d'acompliment de tasques de voluntariat (Abadía Naudi, 2004), com ho és la col·laboració en la realització de grans esdeveniments esportius.

Respecte a la situació laboral s'ha constatat que poc més de la meitat de la mostra es troba activa, des del punt de vista laboral, i això sembla respondre a la configuració mateixa del grup (edat, nivell d'estudis...). Cal recordar que el treball pot generar un conflicte d'interessos respecte a la tasca voluntària, per motius, principalment, de temps.

Tenint en compte que el gruix de la col·laboració en l'esdeveniment es va realitzar durant el cap de setmana, es podria tractar d'explicar que el perfil d'ocupació de la mostra respon, en part, al grau de disponibilitat de temps per a la col·laboració demanada. De tota manera, el perfil d'ocupació és similar al trobat en altres estudis per a grups de voluntaris adults-joves (Fouce Fernández, 2001).

Un dels aspectes innovadors que aporta la Llei (art. 9.1) a l'hora de formalitzar la incorporació d'un nou voluntari, és la conveniència de recollir per escrit tots els

² “Les entitats que desenvolupin programes de voluntariat hauran de subscriure una pòlissa d'assegurança que garanteixi als voluntaris la cobertura per malalties concretes en ocasió del servei, accidents soferts durant l'acció voluntària, l'assistència sanitària, mort i invalidesa permanent, així com pels danys i perjudicis causats a tercers, derivats directament de l'exercici de l'activitat voluntària” (art. 11.d).

drets i deures del personal voluntari, igual com l'especificació de les tasques a desenvolupar, en un model de contracte. Tanmateix, tan sols un 68,4% dels voluntaris amb experiència declara haver firmat en alguna ocasió contractes d'aquesta naturalesa.

Encara que no s'ha trobat correlació entre les variables “tenir experiència com a voluntari” i “tenir estudis universitaris acabats”, sí que s'observa que en el grup de voluntaris amb experiència el pes dels subjectes amb estudis universitaris és molt important, sobretot en el cas dels homes. En aquesta mateixa línia apunten les teories d'alguns autors (Vecina i Chacón, 1999) segons les quals l'educació augmenta la probabilitat de ser voluntari perquè permet tenir una major consciència dels problemes. No podem obviar, tanmateix, que part d'aquest perfil s'ha vist condicionat pels canals de captació de col·laboradors que va utilitzar l'organització per nodrir-se de voluntaris.

Conclusions

En primer lloc, es constata que el perfil de voluntari de la Willy Brinkmann Cup 2006, correspon al d'una dona d'una edat pròxima als 27 anys, en període de formació o amb estudis universitaris acabats, soltera, que treballa i amb experiència prèvia en tasques de voluntariat. Com s'ha descrit, el perfil dels voluntaris en general és molt divers i respon en bona mesura a l'àmbit en el qual desenvolupen la seva tasca. En aquest cas, per les especials característiques del bàsquet en cadira de rodes, podríem afirmar que conflueixen motivacions i expectatives que tenen relació amb aspectes esportius i socials. Aquesta particularitat, unida a la prudència que exigeix un estudi descriptiu amb una mostra reduïda, podria explicar per què la caracterització d'aquest grup comparteix només en part els perfils trobats en altres investigacions.

En segon lloc, i respecte a les condicions en les quals han exercit la seva tasca prèvia de voluntariat, s'observa una certa precarietat; d'una banda, un baix nivell de compliment, de les entitats, d'allò que estipula la Llei 6/1996 i, d'altra banda, els voluntaris tenen un escàs nivell de coneixement dels drets i deures que recull la norma.

Sense cap dubte, són necessaris estudis més consistents sobre el tema, que puguin analitzar i diferenciar més en profunditat el perfil del voluntari que intervé en

esport adaptat, bé sigui en tasques de col·laboració puntual per a esdeveniments, o de forma permanent a través d'un vincle contractual, no laboral, amb un club, federació, etc.

Referències bibliogràfiques

- Abadia Naudi, S. (2004). El perfil del voluntari dels “X FINA Campionats del Món de Natació barcelona03”. *Apunts. Educació Física i Esports* (77), 79-84.
- Babchuk, N. i Gordon, C. W. (1962). *The voluntary association in the slum*. Lincoln, NB: University of Nebraska.
- Bronfenbrenner, U. (1960). Personality and participation: The case of the vanishing variables. *Journal of Social Issues* (16), 54-63.
- Coordinadora Galega de ONG's para o Desenvolvemento (2007). A Coordinadora Galega de ONG's para o Desenvolvemento (ed.), *Informe cero do sector das ONGD's en Galicia*. Santiago de Compostela.
- Cuskelly, G. (2004). Volunteer retention in community sport organisation. *European sport management quarterly* 4(2,S), 59-76.
- Dávila, M. C. i Chacón Fuertes, F. (2003). Diferencias entre voluntarios ambientales y socio asistenciales en el perfil sociodemográfico. *Revista de Psicología Social Aplicada*, 13(3), 19-43.
- De León, M. C. D.; Fuertes, F. C. i Jiménez, M. L. V. (2005). The role identity model of volunteerism: Prediction of basic components of Volunteerism/El modelo de la identidad de rol de voluntario: Análisis de sus componentes básicos en una muestra de voluntarios. *Revista de Psicología General y Aplicada*, 58(3), 333-346.
- Decreto 55/2004, de 17 de febrer, Del voluntariado deportivo en Andalucía (BOJA 44 de 04/03/2004).
- Fouce Fernández, J. G. (2001). Volunteers, exvolunteers, and future volunteers: A descriptive study of their profiles and volunteering habits/Voluntarios, ex voluntarios y futuros voluntarios: Un estudio descriptivo de sus perfiles y hábitos participativos. *Apuntes de Psicología*, 19(3), 519-541.
- Legg, D. F. H. (1994). *Volunteer commitment and satisfaction in sport for disabled organizations*. University of Windsor.
- Ley 6/1996, de 15 de gener, Del voluntariado (BOE de 17/01/96).
- Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales (2005). *Plan estatal del voluntariado 2005-2009* (Aprobado en Consejo de Ministros en data 08-09-2005 ed.). Madrid.
- Pérez, I. (2004). La figura del voluntariado en la organización de actividades físico-deportivas. características e incidencia en la estructura de los recursos humanos. Universidad de Granada.
- Ruiz Romero, J. i Moya Morales, M. C. (1997). La intención de participación en el voluntariado social: El caso de las asociaciones de lucha contra el cáncer. *Revista de Psicología Social Aplicada*, 7(1), 51-68.
- Sánchez Santa-Bárbara, E. i García Martínez, J. M. A. (2001). Análisis de las motivaciones para la participación en la comunidad. *Papers. Revista de Sociología* (63) 171-189.
- Smith, D. H. (1994). Determinants of volunteer association participation and volunteering: A literature review. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* (23), 243-261.
- Subirat, J. (2001). Sociedad civil y voluntariado: Responsabilidades colectivas y valores públicos en España. *Documentación Social* (gener-març), 12-22.
- Vecina, M. (2000). *Factores psicosociales que influyen en la permanencia del voluntariado*. Universidad Complutense.
- Wilson, J. (2000). Volunteering. *Annual Review of Sociology* (26), 215-240.